

Ο γιατρός-ποιητής
Μανόλης Αναγνωστάκης*

Μ. Μαρκίδης

Ο αιώνας, στον οποίο είδαμε όλοι το φως, εξέπνευσε, οι ιστορικές περιστάσεις που τον κηλίδωσαν περνούν πια στη δικαιοδοσία της πιο αντικειμενικής Μούσας, της Κλειώς, και τα ηρωικά πρόσωπα που λατρεύαμε μέχρι αυτοθυσίας είτε πολεμήσαμε, είναι ανίσχυρα πλέον να κρατήσουν τη θέση τους ακόμη και στα μαυλωμένα. Από μια άποψη, το ρεύμα που ονομάζεται σήμερα «μεταμοντέρνο» είναι μια απόπειρα των καιρών να χαλιναγωγήσουν τη χθεσινή σπατάλη των συναισθημάτων και του αίματος που τροφοδότησε ο μοντερνισμός, να αφήσουν πίσω τους τα ιστορικά αδιέξοδα, να περιορίσουν τις ιδεολογικές εμμονές του παρελθόντος, αφήνοντας τόπο για την άρθρωση μιας πολλαπλότητας λόγων και ιδεών, πράγμα που προεξαγγέλλει, αν δεν υλοποιεί κιόλας, το πέρασμα στο αίτημα του Κ. Πόππερ για μια «ανοιχτή κοινωνία», πέραν της τυραννίας των φιλοσόφων που ορκίστηκαν κυβερνήτες και κοινωνικοί μεταρρυθμιστές. Δεν ξέρω τις κλιματικές συνθήκες που θα επικρατήσουν, μετά την παγίωσή της, σ' αυτή την ανοιχτή κοινωνία των εναλλακτικών λόγων και των εναλλακτικών θεραπειών, κι αν θα αξίζει κανείς να τη ζει. Κι αν δεν караδοκεί ακόμη ο κίνδυνος η ελευθερία λόγων και επιλογών που επαγγέλλεται να στερεοποιηθεί σύντομα ως μια αναγκαστική ελευθερία, γεγονός που καταλαβαίνουμε όλοι πως δεν θα είναι παρά μια δουλεία από την ανάποδη. Στο κάτω-κάτω της γραφής, η *εξάρτηση* –το τόσο ανησυχαστικό αυτό σημαίνον της εποχής μας– είναι τάχα κάτι άλλο από μια αναποδογυρισμένη ελευθερία, από μια γκριμάτσα της αυτεξουσιότητας, από μια νέα πανίσχυρη εξουσία όχι έξω και πάνω από μας, αλλά μέσα στις ίδιες τις φλέβες μας. Η ανοιχτή κοινωνία δεν εξασφαλίζεται σίγουρα με το απλό ξεκλείδωμα μιας πόρτας, που η λαχτάρα των οριζόντων του περα-

σμένου αιώνα έβρισκε πάντα κλειστή και άγρυπνα φρουρούμενη με το τουφέκι και την ψευδή συνείδηση. Κι έξω απ' την πόρτα δεν περιμένει αμέσως το παραδείσιο όνειρο – ας αφήσουμε το ότι παράδεισος μπορεί τελικά και να μην υπάρχει.

Οπωσδήποτε, όμως, παραδεχόμαστε πως η δική μας πολιτική κοινωνία, όπως έβγαине από τις συνεχείς αναστατώσεις της και τα αιματοκυλίσματά της, παραήταν κλειστή. Το πόσο κλειστή ήταν το έδειχνε ήδη από νωρίς στον τόπο μας η αυτοκτονία του Καρυωτάκη, αυτοκτονία που παραποδοθήκε σε ψυχολογικά αίτια, αν και η αλήθεια είναι ότι (στην επιπόλαιή της τουλάχιστον ανάγνωση) δεν έδειχνε ανοιχτά το πολιτικοκοινωνικό της περιεχόμενο. Δεκαπέντε χρόνια μετά το ατυχές συμβάν της Πρέβεζας οι Έλληνες έπαψαν να αυτοκτονούν κι άρχισαν να σκοτώνουν ο ένας τον άλλο, με αποτέλεσμα όχι εκείνο που περίμενε ο Μαρξ (ερμηνεύοντας τη βία του εμφυλίου πολέμου ως μαμή της Ιστορίας), αλλά μάλλον εκείνο για το οποίο έτρεφε μαύρα προαισθήματα ο Διονύσιος Σολωμός, όταν έγραφε:

Σαν μισούνται ανάμεσά τους δεν τους πρέπει ελευθεριά

Η πνευματική προσωπικότητα του Μανόλη Αναγνωστάκη, όπως και το καίριο ποιητικό του έργο, ανατέλλουν μαζί με τις ρομαντικές ελπίδες, αλλά ωριμάζουν πραγματικά μέσα στην Ελλάδα του Εμφυλίου και στις επόμενες παγωμένες μετεμφυλιακές δεκαετίες. Και είναι «κλειστές» από παντού αυτές οι δεκαετίες – κλειστές στα άσπονδα μετερίζια τους, καθώς η ανασφάλεια εδώ και το φάσμα της ήπιας εκεί τροφοδοτούσαν την ασυνόμηση σωμάτων και πνευμάτων, τον παραλογισμό των δηλώσεων νομιμοφροσύνης και την κομματική ενδοστρέφεια. Όλοι όσοι έζησαν εκείνη την εποχή του 1950 και του 1960, ήθελαν δεν ήθελαν την έζησαν ως εποχή μιας υπνωτικής πειθαρχίας της πολιτικής (για να μην πω της ανθρώπινης) συνείδησης στην ασυνείδητη κι εξουθενωτική συνθηματολογία. Η εξ αίματος ή η εξ αγχιστείας συγγένεια υπερτιμήθηκε, αφού τόσο η μια όσο και η άλλη

* Με αυτό το κείμενο, ο Μάριος Μαρκίδης παρουσίασε το Μανόλη Αναγνωστάκη κατά τη διάρκεια ειδικής τμηματικής εκδήλωσης, που έγινε στις 12 Μαΐου 2000 κατά την Τελετή Λήξης του 27ου Πανελληνίου Ιατρικού Συνεδρίου, Αθήνα 2001.

μπορούσαν με συνοπτικές διαδικασίες να σε ξαποστείλουν στο ξερονήσι ή στο γκούλαγκ. Οι παραμυθιασμένοι δεν έβλεπαν το προφανές, σαν τα παράθυρα που ανοίγουν στο φωταγωγό και νομίζουνε πως αναπνέουνε καθαρό αέρα. Η κριτική γνώμη ταπεινώθηκε και η ζητωκραυγή πρωταγωνίστησε, ακόμη κι όταν δεν ήξερε τι ακριβώς ζητωκραυγάζει. Σε μια γιορτή της Κόκκινης Πλατείας, κάποιος απ' την εξέδρα –αφηρημένος ή φαρσέρ– φώναξε: «κάτω οι εχθροί του Κεφαλαίου». Και η μυριόστομη κραυγή των «εργατών» ανέβηκε στα ύψη: «Κάτω. Κάτω...». Οι εισαγγελείς στις δίκες της Μόσχας θα μπορούσαν μια χαρά να είναι οι στρατοδίκες του Μπελογιάννη. Μία δεκαετία μόλις χωρίζει το «χαφιέ» Νίκο Πλουμπίδη απ' τον «ακαίρευτο αλήτη» ποιητή Ιωσήφ Μπρόντσκι κι απ' το δαχτυλοδεικτούμενο μικρομπορζουά εστέτ Μπορίς Πάστερννακ. Το 1959, στο πρώτο τεύχος ενός λογοτεχνικού περιοδικού, που θα φιλοδοξήσει να ανασυντάξει τις μουνδιασμένες πνευματικές δυνάμεις και να αποτελέσει έκδοση «μελέτης και κριτικής» (διάβαζε: εξόδου από τις συνθήκες ασφυξίας), ένας δόκιμος ήδη, αν και με μετρημένο έργο, ποιητής, ένας γιατρός με καταδίκη για έσχατη προδοσία και με ειδικότητα τη διάγνωση, που είχε γράψει προ ετών τους στίχους:

Φίλε, αν νομίζεις πως δεν ήρθα πάλι αργά δείξε μου κάποιο δρόμο

Εσύ που ξέρεις τουλάχιστον πως γυρεύω ένα τίποτα για να πιστέψω πολύ και να πεθάνω

δημοσιεύει ένα άρθρο με τίτλο ακριβώς «Η Υπόθεση Πάστερννακ». *To whom it may concern*.

Θα πρέπει να περιδιαβάσει ο σημερινός αναγνώστης το άρθρο αυτό στην γκρίζα ιστορική του προοπτική, για να αναγνωρίσει την αγωνία του, την εντιμότητα και την τόλμη του – χαρακτηριστικά που δεν είναι ιστορικά αυτονόητα ούτε καν στους μάρτυρες της επιστήμης. Η αγωνία του απορρέει από τη λανθάνουσα σχεδόν έγνοια του γιατρού ποιητή, αν η καλλιτεχνική δουλειά θα μπορέσει ποτέ, ακόμη και μέσα στο νικηφόρο σοσιαλισμό, να χειραφετηθεί από την πολιτική σκοπιμότητα. Η εντιμότητά του έγκειται στο ότι δεν προσφεύγει στον ευκολοφόροτο μανδύα του πολιτικά «απογοητευμένου», δεν συνθηματολογεί και δεν επείγεται να αποκηρύξει την ιδεολογική του ταυτότητα, αν και από ιδιοσυγκρασία αλληλεργικός απέναντι στη ζτανωφική βαρβαρότητα. Και η τόλμη του; Η τόλμη του ήταν να τα βάλει μ' ένα ολόκληρο πνευματικό κλίμα, το κλίμα της δικής του πολιτικής όχθης, που κάθε άλλο παρά κατοικούνταν τότε από μια κριτική φυλή. «Η υπόθεση Πάστερννακ... είναι... σύμπτωμα μιας μεταβατικής ακόμα περιόδου, που είναι άγνωστο πόσο θα διαρκέσει και που δεν αποκλείεται να επαναληφθεί με άλλα πρόσωπα και άλλα δεδομένα. Γιατί στο βάθος εκείνο που μένει ακόμα ανοικτό είναι το

επίμαχο πρόβλημα της (ούτως ή άλλως) «διευθυνόμενης τέχνης», το πρόβλημα του καθορισμού των «νόμιμων» ορίων μέσα στα οποία μπορεί να κινηθεί ο παρεμβατισμός, με όποια μορφή κι αν παρουσιάζεται».

Η κριτική του Αναγνωστάκη έβγαλε μέσα σε τρία κρίσιμα χρόνια 18 τεύχη κι αποχώρησε από τη σκηνή (για λόγους που ανάμεσά τους έπαιξε σοβαρό ρόλο και η λειψανδρία) με το εξής σημείωμα: «Η κριτική αφήνει πίσω της μια μικρή ιστορία. Ας μας αμφισβητήσουν την “ποιότητα” ή ας μη συζητήσουμε καθόλου το τυχόν “επίτευγμα”. Ας μας μείνει όμως η ικανοποίηση κάποιου παραδείγματος». Η τελευταία λέξη είναι υπογραμμισμένη – και δεν της λείπει κάποια πρόκληση και πίκρα. Κι η αλήθεια είναι πως εκείνα τα χρόνια της ισοπεδωμένης ομοφωνίας της σκέψης και του αισθήματος, εκείνο που χρειαζόταν ήταν ακριβώς ένα αφυπνιστικό παράδειγμα. Και μιλώ τώρα όχι με στενά πολιτικούς, αλλά με πνευματικούς, θα πρόσθετα μάλιστα με «ποιητικούς» όρους. Διότι ο γιατρός αυτός της λογοτεχνίας μας (γιατρός ακόμη και στην τυπική κακογραφία του...) υπήρξε *παραδειγματικός* κυρίως στην ποίησή του, μια ποίηση γραμμένη σταλαγματιά-σταλαγματιά, που η αρετή της βρίσκεται στο ότι αφήνει αδέσμευτο να ειπωθεί αυτό που δεν είχε απερίφραστα ούτε η σχολιογραφία του ούτε η αντιδογματική κριτική του.

Με την κατάχρηση που έχει γίνει τελευταία του όρου «ποίηση της ήπιας», εγκλωβίζοντας την ήπια του ανθρώπινου προσώπου σε συγκεκριμένη ιστορική περιπέτεια του τόπου μας, δεν ξέρω αν θα ήταν επαρκές το πλαίσιο αυτό για να περικλείσει την ποίηση του Μανόλη Αναγνωστάκη – τουλάχιστον μέχρι να συνταξιοδοτηθεί και να κρυφτεί στο ψευδώνυμο ενός κατά το μάλλον ή ήττον κυνικού Μανούσου Φάσση. Οι εκφραστές της ποίησης της ήπιας που γνωρίζω βγαίνουν στην αγορά πολύ εξομολογητικοί, πολύ σπαραχτικοί, πολύ αξιοπρεπείς, πολύ σοβαροί, μα τους λείπει συχνά το λεπτό ειρωνικό πνεύμα που χαρακτηρίζει εκείνον ο οποίος αναγνωρίζει ότι οι ορίζοντες της γενιάς του υπήρξαν ιδεολογικό mirage κι ότι, ενώ ο ίδιος έσπασε τα μούτρα του, έρχονται για τον άλλο κόσμο αμέριμνες ημέρες, μετονομασμένοι δρόμοι, ανοιχτά παράθυρα:

α'

Πέρασαν πια οι καταδικασμένες μέρες άνοιξαν τα παράθυρα

Χαρούμενοι οι οδοκαθαριστές σαρώνουνε στους δρόμους τα σκουπίδια

Άρχισε πάλι η ζωή, οι εγγραφές στους συλλόγους και στα ινστιτούτα

Οι αγκαλιασμένοι έφηβοι στις πλατείες, τα ακατάλληλα έργα στους κινηματογράφους

*Οι αγγελίες στις εφημερίδες. Πέρασε πια η κακή απο-
κρηά*

*Οι προσωπίδες κάπκαν, τα παλιά ονόματα λησμονήθη-
καν*

*Και το δημοτικό συμβούλιο συνεδριάζει για τη μετονο-
μασία των οδών.*

β'

Εσύ μόνο το ξέρεις

Πώς χάνεσαι τώρα πώς βουλιάζεις

Μέσα στα ωραία χρόνια σ' άσπρα πουκάμισα

Στ' άσπρα χαμόγελα, σ' άσπρα καινούργια βιβλία...

Η Μοίρα μας, λέει πικρόχολα ο ποιητής, ανοίγεται θαυ-
μασία: εδώ δρόμος, εκεί δρόμος, από κει επίσης δρό-
μος... Μόνο που στους δρόμους αυτούς η ποιητική πρά-
ξη, που ίσως είναι η πολυτιμότερη πράξη στον κόσμο,
έχει χάσει πια το σθένος της και την εμβέλειά της – κα-
τά κάποιον τρόπο δαμάστηκε με τη δική της ευθύνη και
από τις ευθύνες της ζωής, προς τι να γυρεύει ένα θερ-
μιδώρ για του φορτώσει τις ευθύνες της ήπας;

Στ' αστεία παίζαμε!

[...]

Δε βγάλαμε ποτέ καλό χαρτί, χάναμε χάναμε ολοένα

*Πώς θα φύγουμε τώρα; πού θα πάμε; ποιος θα μας δε-
χτεί;*

Δεν ιδεαλιστικοποιώ την ποίηση. Και μιλώντας παρα-
πάνω για ποιητική πράξη, που έχασε το κοινό της και
την έχασε το κοινό της, πρέπει να διευκρινίσω ότι δεν
παραπέμπω μόνο στο «είδος» ποίημα, αλλά σε ό,τι δη-
μιουργικό βγαίνει απ' την ανθρώπινη παρουσία και συν-
δέεται οργανικά με το ρήμα «ποιώ» (γι' αυτό δεν αρ-
κούνται στην «αριθμητική των ιδεών» οι ποιητές και οι
γιατροί). Είναι η ανθρώπινη παρουσία που βλέπει συρ-
ρικνωμένα και ταπεινωμένα, τώρα που όλοι «βρήκαμε
τον τρόπο μας», όταν γράφει ο ποιητής

για όλα όσα τελείωσαν χωρίς ελπίδα πια.

Ο κόσμος στον οποίο μαντρωθήκαμε –επαίτες μιας άλ-
λης ζωής, που λιγότερο μας την κλέψανε και περισσό-
τερο της φανήκαμε ανάξιοι– είναι υγιέστατος και στέρ-
φος, μακάριος και ασυνείδητος, ασφαλής κι αναλφάβη-
τος, υπερκινητικός και κορεσμένος, εν πάση περιπτώσει
απρόθυμος για τα ποιήματα κι ανέκφραστος ποιητικά. Η
μετεμφυλιακή κοινωνία, χάνοντας το όραμά της (και κα-

λά έκανε που το έχασε...), έγινε ανοιχτή, αλλά έχασε
ταυτόχρονα και την ενότιτά της, ας πούμε την ενότιτα
που επιβάλλουν οι εποχές της τραγωδίας. Σώθηκαν πολ-
λοί – αν λέγεται σωτηρία αυτό. Μα η σωτηρία του ποιη-
τή είναι η ενοχή και η μοναξιά του. Το να δηλώνει και
τις δύο είναι η τελευταία δόξα του, το υστερόγραφο της
ποίησης, η τελευταία πράξη ανθρωπιάς του.

Γιατί η ποίηση δεν είναι ο τρόπος να μιλήσουμε,

*αλλά ο καλύτερος τοίχος για τα κρύψουμε το πρό-
σώπό μας*

Ο Μανόλης Αναγνωστάκης έγραψε κάποτε: «Όλα τα
πράγματα δείχνουν πως η Ποίηση έπαψε πια να είναι
αυτό που άλλοτε ήταν. Γιατί αν η Ποίηση σήμερα είναι
απλά μια αίρεση μέσα στο γενικό κορμό της Τέχνης, η
Ποίηση κάποτε ήταν αυτή η ίδια η Τέχνη...». «Το πρό-
βλημα από εδώ και πέρα είναι, συνεχίζει, το *τι απομέ-
νει* ακόμα για την Ποίηση». Ο Καρυωτάκης της «κλει-
στής», όπως ανέφερα, κοινωνίας είδε πως δεν της α-
πομένει της ποίησης τίποτα κι αφού έβγαλε με τέσσε-
ρα-πέντε παράφωνα τελευταία ποιήματα το άχτι του, έ-
φυγε και από τη ζωή και από την ποίηση. Θεωρώ τον
Αναγνωστάκη επίγονό του μέσα στην «ανοιχτή» κοινω-
νία-επίγονο, με την έννοια της επανεκτίμησης των φα-
ντασμάτων και των αξιών (και, εν τέλει, της απομυθο-
ποίησης των πρώτων και της απαξίωσης των δεύτερων).
Έπαψε κι αυτός να γράφει ή, για να είμαι ακριβέστε-
ρος, να δημοσιεύει από νωρίς ποιήματα: αδυνατώντας
να βρει κάτι σπουδαίο που να απομένει ακόμη για την
ποίηση, τι μπορεί να κάνει ο ίδιος με τη μαραζιάρα την
ποίηση, τι ο κόσμος αφήνει την ποίηση να του προκα-
λέσει; Δεν μιλάμε λοιπόν, προκειμένου για τον Ανα-
γνωστάκη, για την περίπτωση μιας ιστορικής ήπας, στο
Γράμμο ή στη Μακρόνησο. Μιλάμε για το συμπέρασμα
μιας εξοχης ποιητικής ευαισθησίας, για την εξοδο μιας
εν κρίσει συνειδησης, που λογοδοτεί για τις δικές της
χίμαιρες μα δεν καταδέχεται τις δικές μας. Και βάζει κά-
ποτε τελεία. Γιατρός είναι, γιατροί είμαστε, και μας ται-
ριάζουν οι παρομοιώσεις των γιατρών: ο Μανόλης Α-
ναγνωστάκης, έχοντας βγάλει προς βιοπορισμό δεν ξέ-
ρω πόσες χιλιάδες ακτινογραφίες, μας αφήνει υποθή-
κη την πιο προσωπική του ακτινογραφία, όπου εναπό-
κειται σε μας να διακρίνουμε τις σκιές και το φως. Και
δεν ξέρω αν τον τιμάμε εμείς απόψε ή μας τιμά. Γιατί
είναι τιμή που η συντεχνία σου έβγαλε ένα τέτοιο έργο.